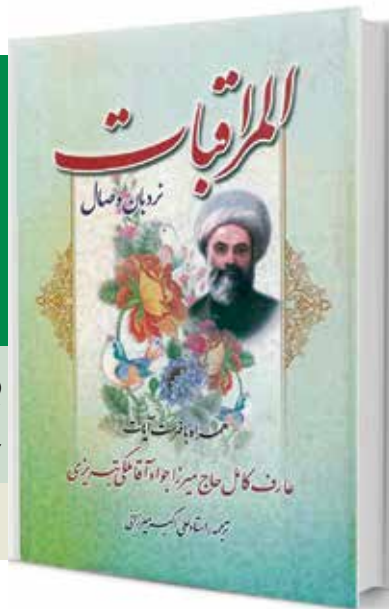

گونه‌شناسی روش تدریس کتاب‌های دینی و قرآن

با تأکید بر کتاب المراقبات
حاج میرزا جواد آقا ملکی تبریزی

مهدی آذری فرد

دبیر دروس دینی و قرآن شهرستان کاشان

اشاره

کتاب «المراقبات» نوشته عالم بزرگوار و عارف بالله مرحوم میرزا جواد آقا ملکی تبریزی، یکی از مهم‌ترین منابع کتاب دین و زندگی در پایه دهم به شمار می‌آید. مؤلف در این کتاب شریف مباحث ارزشمندی را در حوزه معارف اسلامی مطرح کرده است که آداب قرائت قرآن، شرایط استجاب دعا، غدیر خم، عوالم مختلف هستی و مراتب اخلاص، از آن جمله‌اند. پژوهش حاضر، ضمن بررسی محتوای کتاب المراقبات، نشان داده است که اولاً: برخی از روش‌های تدریس از محتوای این کتاب برداشت می‌شود که به کارگیری آن‌ها در ارائه بهتر مباحث درسی توسط دبیران از اهمیت زیادی برخوردار است. ثانیاً: بسیاری از مباحث این کتاب با موضوعات درسی کتاب‌های دین و زندگی و پیام‌های آسمان در پایه‌های دیگر نیز مرتبط است.

کلیدواژه‌ها: روش‌های تدریس، دین و زندگی، پیام‌های آسمان

۱. انواع روش‌های تدریس با تأکید بر کتاب المراقبات

الف. تمثیل: از جمله الگوهایی که دبیران می‌توانند برای فهم بهتر دانش‌آموزان از آن بهره‌گیرند، الگوی تمثیلی (استفاده از مثال) است. مثال در توضیح و تفسیر مباحث نقش انکارناپذیری دارد، به گونه‌ای که هیچ علمی برای روشن ساختن مباحثش بی‌نیاز از تمثیل نیست. گاه می‌شود یک مثال زیبا که با مقصود هماهنگ است، مطلب را از آسمان به زمین می‌آورد و برای همه قابل فهم می‌کند (تفسیرنمونه، ۱۳۸۰، ج ۱۰: ۱۷۲). به واقع، می‌توان گفت: حسی کردن مسائل عقلی، نزدیک کردن معارف بلند به ذهن، تأثیرگذاری بر مخاطب، انتقال معانی بسیار در قالب الفاظ کم، و زینت بخشیدن به کلام، از فواید استفاده از تمثیل است (تمثیلات قرآن، ۱۳۸۲: ۳۳). خداوند متعال که خود اولین معلم است، در بسیاری از آیات قرآن، برای نزدیک کردن مفاهیم قرآنی به ذهن بشر، از این روش استفاده کرده^۱ و مثال‌های نغز و شیرینی که هر یک در جای خود زیبا و آموزنده نیز هستند ارائه داده است.

سپس داستان قوم عاد را که شهری زیبا و مستحکم و متنعم داشتند و نیز قوم ثمود را که سنگ را شکافته و کاخ‌های بزرگی را برای خود می‌ساختند، و نیز داستان فرعون را با آن سپاه قدرتمندش بیان می‌کند

حق مثل‌ها را زند هر جا به جاش می‌کند معقول را محسوس و فاش تا که در یابند مردم از مَثَل آنچه مقصود است بی‌نقص و خَلَل برای نمونه، خداوند متعال انفاقی را که در راه خدا و از روی اخلاص صورت پذیرد، به دانه‌ای مثال زده است که از آن هفت خوشه رویش می‌یابد و در هر خوشه صد دانه نهفته است. در این تمثیل، انفاق به کاشتن دانه، و اخلاص انفاق کننده به زمین پاک و مستعد، و ثواب چنین انفاقی، به خوشه‌های فراوانی که هر کدام منشأ صد دانه دیگرند تشبیه شده است (بقره/۲۶۱). در این تمثیل، این مطلب که پاداش فرد انفاق کننده نزد خداوند هفتصد برابر می‌شود، با بیانی شیوا در ذهن مخاطب نقش می‌بندد. همچنین، خداوند متعال در آیه‌ای دیگر از قرآن، زندگی دنیا را به آبی که از آسمان نازل کرده مثال می‌زند که در پی آن زمین سبز و خرم می‌شود و اهل آن مطمئن می‌شوند که می‌توانند از آن بهره‌مند شوند. اما ناگهان فرمان نابودی آن می‌رسد و چنان خشک می‌شود که گویی اصلاً نبوده است (یونس/۲۴). در این مثال نیز خداوند کم‌ارزش بودن و هدف نبودن و فانی شدن زندگی دنیایی را به ذهن بشر نزدیک کرده است.

مؤلف کتاب شریف المراقبات نیز در بخش‌هایی از کتابش، به‌منظور تأثیر بیشتر و نزدیک‌تر شدن مطالب به ذهن مخاطبان، از شیوه تمثیل استفاده کرده است. برای نمونه، در مقدمه می‌نویسد: «ای بنده روزهای زندگی تو از هنگام تولد تا زمان مرگ مانند ایستگاه‌های مسافرت تو به وطن اصلی‌ات است؛ همان جایی که در آن خلق شده‌ای تا زندگی جاوید داشته باشی» (المراقبات، ۱۳۹۲: ۲۷). مؤلف در این عبارت گذر عمر انسان را به ایستگاه‌هایی مانند کرده که مسافر در هنگام بازگشت به وطن خود، یکی پس از دیگری آن‌ها را می‌پیماید و از آن‌ها عبور می‌کند. همچنین، در جایی دیگر، در مورد افرادی که برای رسیدن به منافع دنیا پیوسته در سعی و تلاش هستند، (در حالی که می‌دانند این لذات به زودی از بین می‌روند)، اما در رابطه با آخرت خود این‌گونه عمل نمی‌کنند، چنین مثال می‌زند: «اگر کالایی را برای تجارت بخری و سپس متوجه شوی اگر به جای آن کالایی دیگر می‌خریدی منفعت تو دو چندان می‌شد، اندوهگین می‌شوی و خود را سرزنش می‌کنی و درصدد جبران برمی‌آیی، حال اگر در تجارت آخرت هفتاد برابر سود را از دست بدهی، غمگین نمی‌شوی؟» (المراقبات، ۱۳۹۲: ۳۰).

ب. داستان‌گویی: ادبیات داستانی با فطرت

آدمی سرور کار دارد. در داستان حقایق سخت با پسند خواننده یا شنونده سازگار می‌شوند. داستان این رسانه فناپذیر، کهنه نمی‌شود و قدرت حمل هر معنایی را دارد و در سن و سال آدمی محصور نمی‌ماند. از این رو، قومی و اقلیمی را نمی‌توان نام برد که با داستان بیگانه باشند. داستان‌ها هنر متراکم‌اند که از زبان به دل و از دل به زبان کتابت کشف شده‌اند. خداوند متعال نیز در قرآن کریم براساس این اصل، انبوهی از پیام‌های خود را با زبان داستان بیان کرده است، تا جایی که برخی قرآن‌پژوهان به گردآوری تفاسیر قصصی روی آورده‌اند، تفسیر «سورآبادی» از ابوبکر عتیق نیشابوری، و «کشف‌الاسرار» از رشیدالدین میبیدی را از این دسته می‌توان نام برد (پژوهش‌نامه تفسیر و زبان قرآن، ۱۳۹۱: ۵۰). به قول شهید مرتضی مطهری، اولین کتابی که داستان راستان را به منظور هدایت اجتماع بشری جزو تعلیمات عالیّه خود قرار داده است، قرآن کریم است (داستان راستان، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۴). لذا می‌توان روش داستان‌گویی را از جمله الگوهای مهمی دانست که دبیران محترم به کمک آن می‌توانند مفاهیم درسی را آسان‌تر در ذهن دانش‌آموزان ثبت کنند. ممکن است برخی دبیران این روش را ساده و بچگانه بدانند، اما مهم این است که این روش تا چه اندازه نتیجه مثبت دارد. شهید مطهری نقل می‌کند: هنگامی که مشغول نوشتن کتاب «داستان راستان» بودم، عده‌ای از دوستان مرا ملامت می‌کردند که چرا تألیفات مهم علمی را کنار نهاده و به چنین کار ساده‌ای روی آورده‌ام! آنان می‌گفتند اثری که به نام تو منتشر می‌شود باید حداقل در ردیف «اصول فلسفه» باشد و این کار برای تو کوچک است. معلوم شد که مقیاس بزرگی و کوچکی در نظر آنان، مشکل بودن یا ساده بودن کار است، و اینکه نتیجه کار چقدر مهم باشد، در نظر آنان ارزشی ندارد (داستان راستان، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۳).

مرحوم تبریزی در کتاب المراقبات بعضاً از روش داستان‌گویی استفاده کرده است. برای نمونه، در خصوص اینکه شیطان برخی از افراد را با حِلْم و بردباری خداوند فریب می‌دهد و فرد به حِلْم خداوند امید می‌بندد و به انجام گناه می‌پردازد، می‌گوید: حِلْم خداوند گرچه زیاد است، ولی مجازاتش نیز سنگین است. سپس داستان قوم عاد را که شهری زیبا و مستحکم و متنعم داشتند و نیز قوم ثمود را که سنگ را شکافته و کاخ‌های بزرگی را برای خود می‌ساختند، و نیز داستان فرعون را با آن سپاه قدرتمندش بیان می‌کند. همچنین،

مصادیق استفاده از معارف مرتبط کتاب
المراقبات با کتاب‌های دین و زندگی و پیام‌های آسمان

کتاب	پایه	شماره درس	عنوان درس	موضوع درس	درس تدریس	مصادیق المراقبات
پیام‌های آسمان	هفتم	۶	اسوه فداکاری و عدالت	فضایل امیرالمؤمنین (علی(ع)	داستان گویی	گوشه‌ای از فضایل امیرالمؤمنین (ع)، ص ۱۴۴/ رویداد مباحله، ص ۵۰۱/ اعطای انگشتر به فقیر، ص ۵۱۷/ اطعام به فقیر و یتیم و مسکین، ص ۵۲۲
پیام‌های آسمان	هشتم	۵	روزی که اسلام کامل شد	غدیر خم	داستان گویی - توضیحی	مشروح رویداد غدیر، ص ۴۷۴/ اعمال روز غدیر، ص ۴۸۷/ فضیلت عید غدیر، ص ۴۸۹
		۷	یک فرصت طلایی	روزه	توضیحی - سخنرانی	فواید روزه، اقسام روزه‌داران، انواع تغذیه روزه‌داران، شرایط روزه صحیح، ص ۲۰۱ تا ۲۱۰/ ملاک‌های تشخیص روزه خالص از روزه ریایی، ص ۱۲۰
		۱۳	کلید گنج‌ها	دعا	توضیحی - سخنرانی	تعریف دعا، شرایط دعا، شرایط باطنی دعا، ص ۲۳۱ تا ۲۶۰
پیام‌های آسمان	نهم	۱۱	اتفاق	زکات - خمس	توضیحی	زکات فطره، ص ۳۴۱
دین و زندگی	دهم	۴	پنجره‌ای به روشنایی	اعتقاد به معاد	تمثیلی - توضیحی	مقدمه کتاب المراقبات
		۹	آهنگ سفر	برنامه زندگی	تمثیلی - توضیحی	محاسبه نفس، ص ۳۲۳/ و به نحوی کل کتاب المراقبات، چرا که محتوای آن هم عزم است، هم عهد با خدا و هم مراقبه و محاسبه نفس.

به مناسبت، داستان‌های غدیر خم، مباحله، و روزه گرفتن امیرالمؤمنین علی (ع) و حضرت فاطمه (س) و بخشیدن افطار خود به یتیم و فقیر و اسیر را به‌طور مشروح نقل کرده‌اند (المراقبات، ۱۳۹۲: ۴۷۴ و ۵۰۱ و ۵۲۲).

ج. توضیح: از دیگر روش‌هایی که دبیران می‌توانند برای ارائه مطالب درسی به دانش‌آموزان از آن بهره‌مند شوند، استفاده از روش توضیحی است. این روش عبارت است از انتقال مستقیم مطالب به فراگیرندگان، همراه با شرح و بسط مطلب و ذکر مثال‌ها و نمونه‌های متعدد. در این روش، مطلب برای فراگیرندگان قابل فهم‌تر و عمیق‌تر بیان می‌شود و اطلاعات مورد نیاز آنان به شکل سازمان‌یافته و منسجم ارائه می‌گردد (ظرافت‌های معلمی، ۱۳۸۶: ۷۸) مرحوم تبریزی در کتاب المراقبات بسیاری از مباحث دینی را با شرح و بسط کامل بیان کرده‌اند که استفاده از آن‌ها در موضوعات مرتبط با کتاب‌های درسی می‌تواند یارای دبیران باشد و اطلاعات وسیع‌تری نسبت به موضوع درس را در اختیار قرار دهد. برای نمونه، می‌توان به دو مبحث «دعا» و «روزه» اشاره کرد. این دو موضوع در کتاب المراقبات با بحث‌های متنوع و گسترده‌ای آمده است. مثلاً در مورد شرایط دعا، مرحوم تبریزی به ۲۵ مورد از شرایط دعا اشاره می‌کند که پرهیز از ظلم مالی و آبرویی به مردم، شریک ساختن دیگران در دعا، مکان‌های خاص، گریستن، قطع امید از دیگران و حضور قلب از این جمله‌اند. همچنین، در موضوع روزه مباحثی همچون درجات روزه، اقسام روزه‌داران، انواع تغذیه روزه‌داران، ملاک تشخیص روزه خالص از روزه ریایی و شرایط روزه صحیح را به تفصیل بیان کرده است.

نتیجه‌گیری

در این جستار، ضمن بررسی محتوای کتاب المراقبات، نتایج زیر حاصل شد:

۱. روش‌های قصه‌گویی، استفاده از تمثیل، توضیحی و سخنرانی، روش‌های تدریسی هستند که از محتوای کتاب المراقبات برداشت می‌شوند.
۲. اگر چه المراقبات تنها یکی از منابع کتاب دین و زندگی در پایه دهم به شمار می‌آید، اما دقت در محتوای کتاب نشان داد که بسیاری از مباحث این کتاب با موضوعات درسی کتاب‌های پیام‌های آسمان در پایه‌های هفتم، هشتم و نهم نیز مرتبط است.
۳. دبیران محترم می‌توانند با بهره‌گیری از محتوای کتاب المراقبات، در پیاده‌سازی شیوه‌های تدریس دروس دینی موفق‌تر عمل کنند.

د. سخنرانی: این روش عبارت است از بیان شفاهی و مستقیم مطالب برای فراگیرندگان. نوع ارتباط در این روش یکسویه و معلم‌محور است. لذا اگر چه مزیت‌هایی دارد، از جمله اینکه مقرون به صرفه و ارزان است، اما اگر دبیران بیش از اندازه از این روش استفاده کنند، فرگیرندگان را تنها در طبقه دانش قرار می‌دهند و فهم مطالب درسی کمتر به وقوع می‌پیوندد (ظرافت‌های معلمی، ۱۳۸۶: ۷۸). محتوای کتاب المراقبات نیز به گونه‌ای است که دبیران می‌توانند از آن برای ارائه مباحث درسی به روش سخنرانی استفاده کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. الرحمن - علم القرآن - خلق الإنسان - علمه البیان (الرحمان / ۱ تا ۴)، خدای رحمان - قرآن را تعلیم داد - انسان را بیافرید - به او بیان آموخت.
 ۲. ولقد ضربنا للناس فی هذا القرآن من کل مثل (زمر/ ۲۷). و در این قرآن از هر گونه مثلی را برای مردم آوردیم -
- منابع**
۱. قرآن کریم
 ۲. قلمی، حمید. تمثیلات قرآن. (۱۳۸۲). انتشارات اسوه. قم.
 ۳. مطهری، مرتضی. داستان راستان. (۱۳۸۶). انتشارات صدرا. تهران.
 ۴. مکارم شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه (۱۳۸۰). انتشارات نسل جوان. قم.
 ۵. ملکی تبریزی، جواد. المراقبات. (۱۳۹۲). نشر اخلاق. قم.
 ۶. نقیبه، مجید. ظرافت‌های معلمی. (۱۳۸۶). انتشارات گاج. تهران.